

**บทสำรวจกรอบการศึกษาการปรับตัวของชาวนา
ไทยทางเศรษฐกิจการเมืองและโจทย์สำหรับ
การศึกษาในอนาคต**

**A Contemporary Survey on Political Economy
Approaches to Resilience of Thai Peasants and
Developing Research Questions for the Future**

*วีระ หวังสัจจะโชค **

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอบทสำรวจกรอบการศึกษาการปรับตัวของชาวนาไทยทางเศรษฐกิจการเมือง และโจทย์สำหรับการศึกษาในอนาคต สำหรับการทำความเข้าใจการปรับตัวของชาวนาในชุดคำอธิบายที่หลากหลาย จากกรอบสถาบันนิยมใหม่ในทางสากลทั้งระดับโครงสร้าง วัฒนธรรม และทางเลือกของตัวแสดง จนนำมาสู่กรอบการศึกษาการปรับตัวของชาวนาไทยที่ถูกพัฒนาขึ้นตั้งแต่จากยุคการเมืองสังคมนิยมว่าเป็นระบบอุปถัมภ์ มาสู่การใช้กรอบแบบ Marxism วัฒนธรรมชุมชน การมองชาวนาการเมืองในยุคโลกาภิวัตน์และหลังสังคมนิยม และการปรับตัวของชาวนาในฐานะตัวแสดงทางนโยบายและการเมืองในนโยบายข้าวปัจจุบันที่ใกล้ชิดกับกลไกตลาดและรัฐ งานนี้ได้เสนอว่าอนาคตควรมีการศึกษาโจทย์เรื่องการปรับตัวของชาวนาใน 5 ด้านสำคัญประกอบด้วยเรื่องนิเวศเกษตรกรรม กลไกตลาดโลกและภูมิภาคว่า

* อาจารย์ประจำภาควิชารัฐศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา (A lecturer of Department of Political Science, Faculty of Political Science and Law, Burapha University) Email: weera36448@gmail.com

ด้วยเรื่องข้าว นโยบายในการแทรกแซงเศรษฐกิจข้าว การจัดองค์กรชาวนาและรัฐ
สวัสดิการภาคเกษตร

คำสำคัญ : การปรับตัวของชาวนาไทย, พัฒนาวิจัยวิจัยชาวนา, เศรษฐกิจการเมือง
การเกษตร

Abstract

This article demonstrates a contemporary survey on political economy approaches to resilience of Thai peasants and developing research questions for the future. To understand adaptation of peasants, the new institutionalism was employed to indicate levels of analysis, including structure, culture, and choice. In addition, the approaches to resilience of Thai peasants could be divided into five perspectives: patronage system, Marxism, community culture, post-agrarian society, and policy studies. The Thai peasants thus was both policy and political actors that had closely interrelation with market and state mechanisms. But above all, the article proposes developing research questions which consist of peasants' adaptation under five conditions as agroecology, global and regional rice market, rice price policy, peasant's organized cooperation, and agricultural welfare state.

Keywords: Resilience of Thai Peasants, Developing Research Question for Peasant Studies, Agricultural Political Economy

1. บทนำ

การศึกษาเรื่องของชาวนาในลักษณะของสหวิทยาการที่เรียกว่า “ชาวนาศึกษา” (peasant studies) เป็นแนวการศึกษาที่อาศัยสาขาวิชาทางสังคมศาสตร์ สังคมวิทยา รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ และอาณาบริเวณศึกษา เข้ามาร่วมทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงและความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างชาวนากับโครงสร้างทางสังคมการเมืองที่มีการเปลี่ยนแปลงไป การปรับตัวของชาวนาในฐานะวิถีชีวิตที่มีความสำคัญอย่างปฏิเสธไม่ได้ และในอดีตเคยมีงานสำรวจเกี่ยวกับการปรับตัวของชาวนาในเชิงวิพากษ์อย่างงานของ Pitch Pongsawat (2001) ที่สำรวจกรอบการศึกษาชาวนาในทางเศรษฐกิจการเมืองในฐานะที่เป็นชนชั้นชายขอบทางอำนาจ (subaltern class) แต่ในบทความนี้จะศึกษาต่อและชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ที่ชาวนากลายมาเป็นตัวแสดงสำคัญในความสัมพันธ์กับภาครัฐ ผ่านทางการเป็นทั้งตัวแสดงทางนโยบายและตัวแสดงทางการเมืองในเชิงสถาบันนิยมใหม่ (new institutionalism)

ในบทความนี้จึงมีข้อเสนอในการสำรวจกรอบการศึกษาการปรับตัวของชาวนาไทยทางเศรษฐกิจการเมือง และโจทย์สำหรับการศึกษาในอนาคต เพราะในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา (พ.ศ. 2549-2559) ชาวนาต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม และการเมือง การปรับตัวของชาวนาดำรงอยู่ภายใต้ความผันผวนของราคาข้าว การเมือง ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ความเปลี่ยนแปลงของวิถีและวัฒนธรรมการผลิตและการบริโภค วิถีชีวิตของชาวนาถูกผูกโยงเข้าสู่เศรษฐกิจไร้พรมแดน ภายใต้โลกาภิวัตน์ได้เปลี่ยนแปลงพื้นที่การผลิตไปในขอบเขตที่กว้างขวาง ไม่กำหนดขอบเขตภายในประเทศเหมือนอดีต เช่นเดียวกับการค้าข้าวที่ไร้ขอบเขตของพรมแดน ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิต การตลาด และการบริโภคของคนในสังคมไปอย่างรวดเร็ว รวมถึงการเปลี่ยนแปลงนโยบายข้าวของภาครัฐ ทำให้ชาวนามีการปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตเป็นอย่างมาก จึงจำเป็นที่จะต้องกลับมาสำรวจเพื่อตั้งหลักว่าในวงการศึกษาการได้ “รู้อะไรบ้าง” (มีคำอธิบายอะไรบ้างเกี่ยวกับการปรับตัวของชาวนา) และ “ไม่รู้อะไรบ้าง” (เพื่อวางโจทย์สำหรับการศึกษาในอนาคต)

โดยในบทความนี้พิจารณากรอบการศึกษาในเรื่องของการปรับตัวของชาวนาในระดับทฤษฎี และในระดับอาณาบริเวณในงานศึกษาชาวนาไทย จำแนกได้ 3 ส่วนหลัก ประกอบไปด้วยส่วนแรก กล่าวถึงกรอบในการมองการปรับตัวของชาวนาในระดับทฤษฎีสากล ส่วนที่สอง กล่าวถึงกรอบในการศึกษาการปรับตัวของชาวนาไทย จากอดีตถึงปัจจุบัน และส่วนสุดท้ายกล่าวถึงแนวทางในการศึกษาชาวนาไทยในอนาคต

2. การศึกษาเรื่องการปรับตัวของชาวนาในระดับทฤษฎี

การศึกษาเรื่องการปรับตัวของชาวนาในระดับทฤษฎีเป็นชุดคำอธิบายสากลว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรกรรมไปสู่สังคมสมัยใหม่ ที่อาจจะอยู่ในรูปแบบของอุตสาหกรรมหรืออาจเป็นเกษตรกรรมรูปแบบใหม่ การเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตร (agrarian change) หากใช้แนวการวิเคราะห์แบบสถาบันนิยมใหม่ ที่มองกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ในการทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลง (Hall & Taylor, 1996) สามารถจำแนกกรอบในการอธิบายอยู่ 3 ระดับดังต่อไปนี้

1. กรอบในระดับโครงสร้าง (structure)

งานศึกษาคลสิกส์ของ Barrington Moore (1966) ที่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรกรรมและการปรับตัวของชนชั้นกลางในฐานะผู้ที่กำหนดเส้นทางในการพัฒนาการเมืองไปสู่ประชาธิปไตยหรือเผด็จการในทางใดทางหนึ่ง และงานของ Theda Skocpol (1979) ที่ศึกษาบทบาทของการปฏิวัติชาวนาและการสร้างสถาบันในการจัดการอำนาจจนนำมาสู่รัฐสมัยใหม่ที่สามารถรวมศูนย์อำนาจไว้ได้ งานทั้งสองชิ้นนี้ชี้ให้เห็นถึงปัจจัยเชิงโครงสร้างที่ส่งผลกระทบต่อทั้งการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการปรับตัวของชาวนา

ด้วยเหตุนี้ กรอบการวิเคราะห์แบบโครงสร้างจะมองการปฏิวัติของชาวนาในเงื่อนไขสามแบบ ประกอบด้วย หนึ่ง การปฏิวัติเกิดจากสาเหตุในเชิงโครงสร้าง (structural perspective) ที่กำหนดสถานการณ์ในการปฏิวัติ (revolutionary

situations) ไม่ใช่เรื่องของตัวบุคคล (voluntarist) สอง สนใจบริบทระหว่างประเทศและประวัติศาสตร์โลก (international and world-historical contexts) ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐมีอิทธิพลต่อการปฏิวัติทั้งในด้านทุนนิยมโลกและความมั่นคง และสาม สมรรถภาพความเป็นอิสระของรัฐ (the potential autonomy of the state) ในฐานะที่รัฐมีเป้าหมายเป็นของตัวเอง ไม่ได้ถูกกำหนดโดยชนชั้นทางเศรษฐกิจหรือกลุ่มทางสังคม

2. กรอบในระดับวัฒนธรรม (culture)

งานของ James C. Scott (1977) ที่กล่าวถึงวัฒนธรรมแบบ “คอปริมน้ำ” อันเป็นลักษณะของชาวนาในความพยายามเอาตัวรอด (survival) จึงพยายามปรับตัวเพื่อลดความเสี่ยงและไม่ต้องการผลประโยชน์สูงสุดจากการตัดสินใจ แตกต่างเพียงต้องการรักษาชุดคุณค่าและบรรทัดฐานในการเอาตัวรอด และแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างตัวแสดงอื่น ๆ (reciprocity) ในสังคมเกษตรกรรม เพื่อรักษา “จริยธรรมแบบพออยู่รอด” (subsistence ethic) ทำให้เห็นได้ว่าการปรับตัวของชาวนาไม่ได้อยู่ในลักษณะของ “ตัวแสดงที่มีเหตุผล” (rational actor) ที่ตัดสินใจโดยพยายามหาผลประโยชน์สูงสุดเข้าหาตัวเองตลอดเวลา

ในขณะเดียวกันงานของ Scott (1985, pp. 38-47) ได้ถกเถียงเรื่องของรูปแบบเชิงอุดมการณ์ (ideological form) ในการต่อต้านของชาวนาแบบการสื่อสารที่คงที่ในชีวิตประจำวัน (constant communication) มากกว่าชุดของบทสนทนาที่ถูกกำหนดโดยชนชั้นนำ (dialogue) การต่อต้านจึงเป็นเรื่องของการแสดงออกทางพฤติกรรมที่ไม่ได้ถูกรอบงำจากรัฐ ข้อถกเถียงนี้จึงเป็นการโต้แย้งกับคำอธิบายเรื่องการครอบงำความคิดจิตใจ (hegemony) ของ Antonio Gramsci ที่มองว่าชนชั้นล่างถูกรอบงำทางอุดมการณ์จนแสดงออกทางพฤติกรรมและการมีวิถีชีวิตแบบเป็นไปตามธรรมชาติ (spontaneous consent) ที่เอื้อต่อผลประโยชน์ของชนชั้นนำทุน แต่ Scott เถียงว่าชาวนาไม่ได้มีความคิดแบบเดียวกับชนชั้นนำและคำอธิบายแบบ Gramsci ใช้อธิบายในระดับความคิด (idea) ไม่ใช่พฤติกรรม (behavior) ที่ชาวนาจะสามารถต่อต้านอุดมการณ์หลักที่มาจากรัฐได้ งานของ Scott จึงโต้แย้ง Gramsci ว่าชาวนาก็มีจิตสำนึก (consciousness) ไม่ใช่ถูกรอบงำจนมีจิตสำนึกที่ผิดพลาด (false

consciousness) และโต้แย้งการอธิบายเรื่องชนชั้นแบบโครงสร้างนิยม (structuralism) ของพวก Neo-marxist และมองว่าการอธิบายแบบโครงสร้างนิยมเป็นการลดทอน (reductionist) โดย Scott จะใช้วิธีการศึกษาอุดมการณ์จากพฤติกรรมและวิเคราะห์ประสบการณ์แบบตัวแสดงมนุษย์ (human agents) และการสร้างบรรทัดฐาน (norm-setting) มากกว่า

3. กรอบในระดับทางเลือก (choice)

ในทางตรงกันข้ามกับงานของ Scott พบว่าคำอธิบายในระดับทางเลือกของ Samuel L. Popkin (1979) ที่ศึกษาการปฏิวัติชาวนาในเวียดนามและการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรกรรม ในลักษณะที่ชาวนาเป็นตัวแสดงที่มีเหตุผล (rational peasant) มีความกล้าได้กล้าเสีย พร้อมจะตัดสินใจอย่างมีเหตุผล เพื่อบรรลุผลประโยชน์สูงสุดของตนเอง ทั้งในด้านของผลประโยชน์ตรงหน้าและผลประโยชน์ในลักษณะของการเจรจาต่อรองแลกเปลี่ยนระหว่างกัน ทำให้เห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรกรรมนำมาสู่การสร้างผู้ประกอบการทางการเมือง (the political entrepreneur) ในการจัดการองค์กรและการเคลื่อนไหวในการเปลี่ยนแปลง

สำหรับปัจจุบัน ภาพรวมของทั้งระดับโครงสร้าง วัฒนธรรม และตัวแสดง ในการทำความเข้าใจการปรับตัวของชาวนาและการเปลี่ยนแปลงสังคมการเมืองในภาคเกษตร ที่อยู่ภายใต้บริบทของโลกาภิวัตน์และการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมสมัยใหม่ในศตวรรษที่ 21 ในงานของ Partha Chatterjee (2008) ได้กล่าวถึงกรอบการศึกษาการปรับตัวของชาวนายุคของการเจริญเติบโตของทุนนิยมอุตสาหกรรมและการไหลเวียนของเงินทุนและบริษัทข้ามชาติ ที่การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจทุนนิยมและอุตสาหกรรม **ไม่ได้ทำให้ชาวนาหายไปจากการวิเคราะห์ทางสังคมการเมือง** ในทางกลับกัน การศึกษาการปรับตัวของชาวนามีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้นในลักษณะของการปรับตัวให้ยืดหยุ่น (resilience) เข้าหาสังคมสมัยใหม่ ใน 5 ด้านสำคัญ ประกอบด้วย

- 1) “รัฐ” ไม่ใช่หน่วยงานองค์ประกอบภายนอก (external entity) ในการวิเคราะห์การปรับตัวของชาวนา แต่หากเป็นองค์ประกอบภายใน (internal entity) ที่เข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์กับชาวนาทั้งใน

ระดับของนโยบายและการพัฒนาชนบท ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและสังคมชาวนาจึงกลืนเข้าหากันและมีเส้นแบ่งที่จางลง ทำให้อำนาจรัฐไม่ใช่เพียงกฎหมายที่บังคับแบบบนลงล่างเท่านั้น แต่หากเข้ามาถึงการร่วมสร้างบรรทัดฐานเชิงสถาบันที่ไม่เป็นทางการในสังคมชาวนา

- 2) ภายใต้การตัดสินใจในลักษณะของกลไกตลาด ชาวนาไม่ใช่กลุ่มคนที่ถูกขูดรีดโดยตรงแบบในสังคมโบราณ หรือในสังคมศักดินา แต่ชาวนาเป็นกลุ่มคนที่รู้จักคำนวณต้นทุนและผลประโยชน์ของตัวเอง และสามารถเจรจาต่อรองเพื่อตัดสินใจได้
- 3) รัฐบาลไม่ได้เป็นหน่วยงานที่จะเก็บภาษี (extraction) โดยตรงจากสังคมเกษตรแบบเดิม เช่น ภาษีส่งออกข้าว เป็นต้น แต่การขูดรีดของรัฐบาลจะมาในรูปแบบของนโยบายที่มีความลื่นไหล (flexible policies) มากกว่า และนโยบายดังกล่าวทำให้ชาวนาเสียผลประโยชน์ในเชิงสัมพัทธ์
- 4) ชาวนามีทางเลือกเสรี (voluntary choice) ในการประกอบอาชีพที่มีความแตกต่างหลากหลาย ทั้งอาชีพในเมืองอุตสาหกรรม และการรับจ้าง ด้วยเหตุนี้ชาวนาจึงเป็นกลุ่มคนที่มีอาชีพที่หลากหลาย ทำให้คำว่าชาวนาเป็นเรื่องของ “วิถีชีวิต” มากกว่าเป็นเพียง “อาชีพ”
- 5) การเข้าถึงเทคโนโลยีในการผลิตและการใช้ชีวิตประจำวัน ทำให้เกิดการอภิปรายถกเถียงกันในชุมชน และทำให้สังคมชุมชนชาวนา (peasant community) ไม่ใช่สังคมที่เรียบง่าย แต่หากเป็นสังคมที่ตื่นตัวใกล้เคียงกับสังคมเมืองมากยิ่งขึ้น ประกอบกับการถกเถียงในสื่อสมัยใหม่ทำให้ชาวนาพัฒนาตรรกะและยุทธวิธีในการต่อรองกับภาครัฐ

ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงของสังคมการเมืองแบบเกษตรกรรม ไม่ได้หมายความว่าถึงการเปลี่ยนแปลงจาก “เกษตรกรรมไปสู่อุตสาหกรรม” แต่เป็นการ

เปลี่ยนแปลง “สังคมเกษตรกรรมและสังคมอุตสาหกรรมทุนนิยมที่ซ้อนทับกัน” มากยิ่งขึ้น **ชาวนาจึงไม่ใช่กลุ่มคนที่กำลังหายไปจากชนบท** แต่ชาวนาเป็นวิถีชีวิตของกลุ่มที่ปรับตัวพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงสังคมการเมืองสู่ความเป็นสมัยใหม่

3. กรอบการศึกษาการปรับตัวของชาวนาในประเทศไทย

ในการทำความเข้าใจการปรับตัวของชาวนาไทย สามารถจำแนกรอบคำอธิบายออกเป็น 5 กลุ่ม ที่มีกรอบในการศึกษาการปรับตัวของชาวนาและการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรกรรมที่แตกต่างกันดังต่อไปนี้

1. การปรับตัวของชาวนาในกรอบของระบบอุปถัมภ์ (patronage system)

แนวคิดในการอธิบายสังคมชาวนาในยุคแรกพบได้จากงานของ John F. Embree (1950) ที่อธิบายสังคมชาวนาว่าเป็น “ระบบสังคมที่มีโครงสร้างกำกับแบบหลวม” (a loosely structured social system) ที่อยู่กันเองในชุมชนผ่านพิธีกรรมและการช่วยเหลือระหว่างกัน โดยจะแยกตัว ไม่ได้ตื่นตัวในการสนใจการเมืองในระดับชาติมากนัก สังคมชาวนายังมีลักษณะเป็นสังคมปิดในหมู่บ้าน แต่สามารถปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงในสังคมสมัยใหม่ได้โดยไม่เกิดความขัดแย้งทางวัฒนธรรม และเปลี่ยนแปลงไปอย่างค่อยเป็นค่อยไป โดยคำอธิบายนี้เองนำไปสู่ความเข้าใจชาวนาว่าเป็นกลุ่มคนในยุคโบราณ (traditional society) ไม่ได้มีลักษณะของสังคมสมัยใหม่ (modern society) ที่เน้นในเรื่องประโยชน์ปัจเจกบุคคล หลักเหตุผล และความสนใจทางการเมือง

คำอธิบายดังกล่าวได้ถูกศึกษาต่อจนพบว่าสังคมชนบทของชาวนามีลักษณะที่อยู่ด้วยกันผ่านความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ (patron-client relationships) ที่ใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างกัน เช่น งานของ Charles Keyes (1976) ได้ศึกษาระบบอุปถัมภ์ในสังคมชาวนาระหว่างชาวนากับผู้นำในชุมชน เป็นต้น และงานศึกษาด้านมานุษยวิทยาไทยอย่างงานของ อคิน ทรัพย์พัฒน (2548) ที่อธิบายโครงสร้างสังคมชาวนาในลักษณะของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ในการแลกเปลี่ยนทรัพยากรและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำและชาวนา เป็นต้น

การต่อสู้ของชาวนาในยุคนี้จึงอยู่ภายใต้กรอบ “การต่อต้านในชีวิตประจำวัน” (everyday resistance) โดยด้านหนึ่ง การต่อต้านในชีวิตประจำวันแบบใช้วิธีการส่วนตัว เป็นการตอบโต้ของชาวนาต่อเจ้าหน้าที่รัฐและต่อการถูกเอารัดเอาเปรียบด้วยการแสวงหาความเพลิดเพลินอื่น ๆ มาทำแทน เช่น การเที่ยวเล่น การพนัน การชู้งาน เป็นต้น ปฏิกริยาเช่นนี้เป็นการต่อต้านอย่างสงบ ซึ่งรูปแบบที่มีความเป็นพิเศษในสังคมไทยคือ “การฝากความหวังไว้กับชาติหน้า” สอดคล้องกับทัศนคติเรื่องบุญ-กรรมในศาสนาพุทธ การแสดงปฏิกริยาตอบโต้จึงเป็นลักษณะของการหนีปัญหา ไม่ใช่การต่อสู้เพื่อทำลายระบบ แต่ไม่ใช่ว่าการต่อต้านในชีวิตประจำวันจะไม่มีความหมาย เพราะการต่อต้านดังกล่าวเป็นการขัดขวางกระบวนการผลิตไม่ทำให้สามารถเป็นไปได้อย่างราบรื่นและไม่ประสบความสำเร็จตามที่ภาครัฐตั้งเป้าหมายไว้ (กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2530: 30-31; Turton, 1986: 36-48) และอีกด้านหนึ่ง เป็นการต่อต้านในชีวิตประจำวันแบบโจรชาวนา ที่ทำการปล้นควายและปล้นสะดมควัวเรือนของชาวนา โดยโจรบางส่วนเป็นชาวบ้านปกติที่เป็นคนยากจนที่ทนไม่ได้กับความล้มเหลวในการประกอบอาชีพ และปัญหาการกดขี่ขูดรีดจากภาครัฐที่เป็นผลมาจากการพัฒนาประเทศเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, 2542: 12-13)

2. การปรับตัวของชาวนาในลักษณะของชนชั้นและการลุกขึ้นสู้ในกรอบของ *Marxism*

คำอธิบายนี้ได้กล่าวถึงการลุกขึ้นสู้ของชาวนาผ่านขบวนการทางสังคม ทั้งขบวนการของพรรคคอมมิวนิสต์และขบวนการของกลุ่มสหพันธ์เกษตรกรชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย เช่น งานของกนกศักดิ์ แก้วเทพ (2530) ที่อธิบายถึงบทบาทขบวนการสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ในประเทศหลังเหตุการณ์ 14 ตุลา 2516 และงานของกาญจนา แก้วเทพ (2527) ที่ศึกษาจิตสำนึกของชาวนา ด้วยกรอบการวิเคราะห์แบบชนชั้น (class) และจิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness) ของชาวนา ผ่านความสัมพันธ์แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองทางการผลิตในชนบท การศึกษาเหล่านี้จึงพยายามมองปัญหาของสังคมชาวนาผ่านกรอบวิภาษวิธีเชิงประวัติศาสตร์ และอุดมการณ์ทางชนชั้น (Raynolds & Lysa, 1983; Pongsawat, 2001)

นอกจากนี้ แนวคิดฝ่ายซ้ายที่สำคัญในเรื่องของการปรับตัวของชาวนาเห็นได้จากแนวคิดทางวิชาการของจิตร ภูมิศักดิ์ ประกอบกับแนวคิดทางปฏิบัติของนายปรีดี พนมยงค์ และนักประพันธ์อย่าง สด กุรมะโรหิต ได้นำแนวคิดเรื่อง Solidarity มาใช้กับสังคมไทยผ่านการจัดตั้ง *สำนักสหกรณ์* และการรวมตัวกันในพรรคการเมืองอย่าง พรรคสหชีพและพรรคแนวร่วมเศรษฐกิจ เพื่อใช้กลไกทางการเมืองในการเคลื่อนไหว แต่ก็ถูกปราบปรามลงในหลายครั้ง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2541: 241)

การปรับตัวของชาวนาในยุคนี้จึงมีความใกล้ชิดกับการเมืองมากยิ่งขึ้นและพร้อมจะปะทะกับอำนาจรัฐมากขึ้น เช่น การต่อต้านในลักษณะกบฏชาวนา เป็นการเคลื่อนไหวที่เป็นปฏิริยาต่อการเปลี่ยนแปลงไปสู่สมัยใหม่ (modernization) ที่ทำให้วิถีชีวิตของชาวนาเปลี่ยนแปลงไปและถูกขูดรีดจากการทำให้เป็นสมัยใหม่ ทำให้อาณานิคมความคิดแบบโบราณเรื่อง “พระศรีอารีย์” มาปรับใช้ในการกระทำรวมหมู่ (collective action) แต่การเคลื่อนไหวดังกล่าวมีลักษณะเฉพาะพื้นที่ เป็นกบฏของชนกลุ่มน้อยหรือกบฏท้องถิ่น และเป็นเฉพาะกิจ (ad hoc) ไม่ได้มีการจัดตั้งองค์กร (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, 2542: 11-12) ตัวอย่างของกบฏชาวนาที่เกิดขึ้นในช่วงปี 1960 คือกลุ่มของนายศิลา วงศ์สิน ก่อตั้งหมู่บ้านแห่งหนึ่งในนครราชสีมาเพื่อต่อต้านการปกครองของเจ้าหน้าที่รัฐ การต่อต้านแบบกบฏชาวนาจึงมีลักษณะที่เด่นชัดมากกว่าการต่อต้านในชีวิตประจำวัน ทำให้ถูกรัฐบาลปราบปรามได้ง่าย

3. การปรับตัวของชาวนาแบบวัฒนธรรมชุมชน

กรอบการศึกษาในเรื่องของวัฒนธรรมชุมชน โดยเน้นหน่วยในงานวิจัยในระดับ “หมู่บ้าน” หรือที่รู้จักกันว่า *คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน* เป็นแนวการวิเคราะห์สังคมชาวนาที่ได้รับความนิยมในสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่มองวัฒนธรรมชาวนาที่มีลักษณะเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของชนชั้นกลางในเมืองและชนชั้นนำทางสังคม เพราะชาวนามีวิถีชีวิตผูกพันกับธรรมชาติ มีการใช้แรงงานแบบชุมชนเครือญาติ และมีเครือข่ายทางสังคมที่ดำเนินชีวิตแบบพออยู่ได้ หน่วยการผลิต การตลาด และความสัมพันธ์ทางสังคมการเมืองจึงศึกษาได้จากระดับ “หมู่บ้าน” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527) แนวคิดของกลุ่มนี้จึงเน้นในเรื่องเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกิน (subsistence

economy) และสังคมชนวนาลักษณะโบราณ (ที่นำขึ้นชม) อันดำรงอยู่ท่ามกลางสังคมเมืองที่เป็นทุนนิยม

ประกอบกับแนวคิดเรื่องพุทธศาสนาในหมู่บ้านชานา พบได้ในงานของ ประเวศ วะสี (2531) ที่อธิบายสังคมชานาผ่านกรอบเรื่องการพัฒนาจิตใจและส่งเสริมตัวเองผ่านศีล สมาธิ และปัญญา โดยวัฒนธรรมในหมู่บ้านจะนำศาสนาพุทธมาผสมร่วมกับพิธีกรรมโบราณเพื่อสร้างเครือข่ายในสังคมในการพัฒนาชีวิตให้สมบูรณ์ แนวคิดนี้นำมาสู่เรื่องของ *ชุมชน (ธรรม) นิยม* ในการอธิบายการรักษาความรักใคร่ปรองดองในสังคมชานา และผนึกความเข้มแข็งในชุมชน เพื่อเป็นภูมิคุ้มกันกิเลสและความโลภ ที่มาจากกลไกตลาด อำนาจรัฐ และจิตใจของเราเอง

กรอบการวิเคราะห์การปรับตัวของชานาแบบวัฒนธรรมชุมชนและชุมชนนิยม กลายเป็นแนวยุทธศาสตร์และถูกปรับเป็นยุทธวิธีสำคัญในภาคประชาสังคม และ NGOs ไทย ที่ทำงานเกี่ยวกับชนบทในช่วงปี พ.ศ. 2530-50 เน้นในกรอบของชุมชนเป็นสำคัญ และการที่ชานาจะปรับตัวได้ในสังคมชนบทจะต้องสร้างเครือข่ายในหมู่บ้านให้เข้มแข็ง เกิดยุทธศาสตร์พัฒนาหมู่บ้าน และการดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง โดยหันหลังให้กับกลไกตลาดทุนนิยมและไม่จำเป็นต้องเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องอำนาจรัฐ เช่น งานของสุทธิ ประศาสน์เศรษฐ และคณะ (2544) ที่กล่าวถึงความเป็นไปได้ของเศรษฐกิจทางเลือกและการสร้างระบบสหกรณ์ในชุมชนให้เป็นโครงข่ายความปลอดภัยทางสังคม (Social Safety Nets) เพื่อจัดการปัญหาความขัดแย้งในระดับหมู่บ้าน

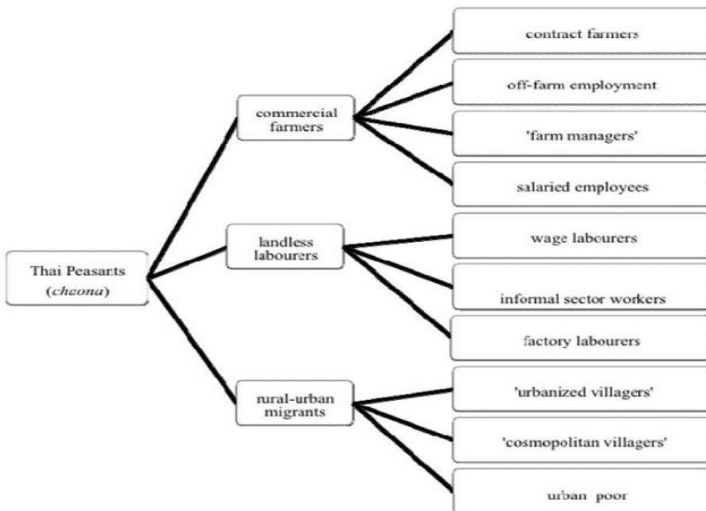
4. การปรับตัวของชานาในลักษณะของสังคมหลังเกษตรกรรม (*post-agrarian society*)

คำอธิบายการปรับตัวของชานาในลักษณะของสังคมหลังเกษตรกรรมเป็นความพยายามในการทำความเข้าใจสังคมชานาในยุคโลกาภิวัตน์เพื่อตอบคำถามหลักว่า *ชนบทเปลี่ยนไปแล้ว* โดยเป็นชุดคำอธิบายที่พยายามจะบอกว่าชนบทได้มีปฏิสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับโลกาภิวัตน์ กลไกตลาด และเทคโนโลยีการสื่อสารยุคใหม่ ทำให้ชานาไม่ได้เป็นเพียงกลุ่มคนที่อยู่ในชนบทเท่านั้น แต่หากเป็นกลุ่มที่ตื่นตัวทางการเมือง มีความเป็นพลเมือง และพร้อมจะเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง แม้ว่าบางลักษณะอาจจะมีการใช้พิธีกรรมแบบในหมู่บ้านเข้ามาร่วมเคลื่อนไหวทางการเมืองด้วย

“ชาวนา” ในยุคหลังเกษตรกรรมจึงเป็น “ชาวนาการเมือง” (Walker, 2012) และบทบาทของชาวนาที่ตื่นตัวทางการเมืองและเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับประเทศ โดยงานชิ้นแรก ได้ศึกษาชาวนาในพื้นที่ภาคเหนือเพื่ออธิบายการปรับตัวของชาวนา รายได้ปานกลางที่พยายามเข้ามาจับบทบาททางการเมืองผ่านการเลือกตั้ง และการแข่งขันอำนาจรัฐในระดับชนบท กับงานชิ้นหลัง กล่าวถึงบทบาทการเคลื่อนไหวของชาวนาในขบวนการชุมนุมประท้วงของกลุ่มคนเสื้อแดง (Nishizaki, 2014)

งานร่วมสมัยอย่างงานของเดวิด เจ. กรีนวูด (2554) ที่อธิบายการปรับตัวของครอบครัวชาวนาด้วยกรอบทางเศรษฐกิจการเมืองมานุษยวิทยา การศึกษาการปรับตัวของชาวนาจึงไม่ได้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของชนบทเท่านั้น แต่ยังทำให้เห็นภาพของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองในระดับกว้างที่ส่งผลกระทบต่อเมืองและระดับชาติ

แผนภาพที่ 1: การปรับตัวของชาวนามาสู่ชาวนาใหม่ที่อยู่ใกล้ชิดกับตลาดและการเมือง

(ที่มา: Dayley & Sattayanurak, 2016)

นอกจากน้งานวิจัยของ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ และคณะ (2015) Dayley and Sattayanurak (2016) และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2559) ได้กล่าวถึง การเปลี่ยนแปลงของชาวนาว่าไม่ได้อยู่ในลักษณะของ Peasant อีกต่อไป ตามแผนภาพที่ 1 แต่ชาวนาได้ปรับตัวตามบริบทของเศรษฐกิจการเมืองมาสู่สังคม “ผู้ประกอบการชาวนา” ที่มีทั้ง ชาวนาพาณิชย์ (commercial farmers) ชาวนาที่เป็นแรงงานไร้ที่ดิน (landless laborers) และชาวนาที่มาจากการย้ายถิ่นฐานชนบทและเมือง (rural-urban migrants) เนื่องด้วยการปรับตัวดังกล่าว ทำให้ชาวนาพยายามเข้าไปต่อสู้อำนาจกับอำนาจในการตลาดข้าวและอำนาจทางการเมืองในชนบท ผ่านการแสดงออกทางการเมืองต่าง ๆ ในรูปแบบชนชั้นกลาง (ระดับล่าง) เป็นเครือข่ายแบบใหม่กับประชาธิปไตยข้างล่าง (Democracy from below)

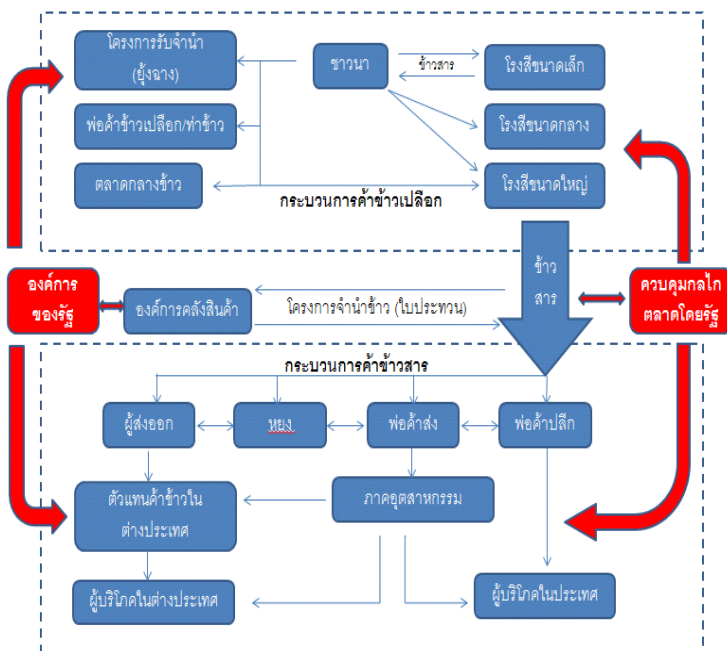
5. การปรับตัวของชาวนาในกรอบเชิงนโยบายศึกษา (policy studies)

กรอบการวิเคราะห์นี้พยายามอธิบายความสัมพันธ์ของตัวแสดงต่าง ๆ ในกระบวนการนโยบายเกี่ยวกับเศรษฐกิจข้าวที่กระทบต่อการปรับตัวของชาวนา ทั้งในเชิงความสัมพันธ์ทางอำนาจและการเปลี่ยนแปลงทางสังคม พบได้จากงานของเดวิด บรูซ จอห์นสัน (2530) ที่พยายามอธิบายสังคมชนบทและชาวนาผ่านการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อการค้าข้าวและแผนการพัฒนาเศรษฐกิจภาคเกษตรในประเทศไทย ที่กระทบต่อการปรับตัวของชาวนาทั้งในด้านแรงงาน ทน และที่ดิน

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ นโยบาย และการปรับตัวของชาวนา ผ่านการมองความผันผวนของราคาข้าวตลาดโลกนำมาสู่การใช้นโยบายแทรกแซงราคาข้าวภายในประเทศของรัฐบาล และในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา พบว่ามีความเปลี่ยนแปลงของรัฐบาลและนโยบายข้าวหลายครั้ง ทำให้เห็นได้ว่าปัจจัยสำคัญของการกำหนดราคาข้าวภายในประเทศ เกิดมาจากปัจจัยที่ไม่ใช่เศรษฐกิจ (non-economic factors) อย่างปัจจัยทางการเมืองต่าง ๆ และชาวนามีความใกล้ชิดกับการเมือง และอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของรัฐเสมอ (กีรินวูด, 2554; วีระ หวังสัจจะโชค, 2556) จึงจำเป็นที่จะต้องมาดูบทบาทของชาวนาที่ปรับตัวในการออกมารวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวเข้าไปมีอิทธิพลต่อนโยบายของภาครัฐ ในลักษณะที่ตัวแสดงทางนโยบาย (policy actors) ต่างมีความทับซ้อนกับตัวแสดงทางการเมือง (political actors) ด้วยเหตุนี้ทำให้งานแบบนโยบาย

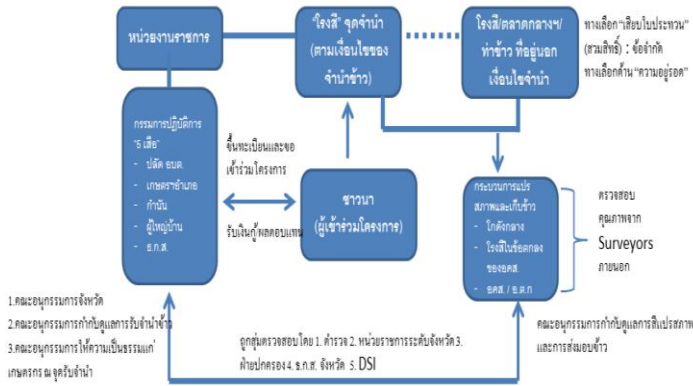
ศึกษา **แตกต่าง**อย่างยิ่งกับงานแนวนโยบายวิเคราะห์ (policy analysis) ด้วยกรอบทางเศรษฐศาสตร์ เช่น งานของอัมมาร์ สยามวาลา (2522) อัมมาร์ สยามวาลา และ วิโรจน์ ณ ระนอง (2533) สมพร อิศวิลานนท์ (2553) และนิพนธ์ พัวพงศกร (2556) เป็นต้น

แผนภาพที่ 2: ขาวนาและตัวแสดงเชิงสถาบันในกระบวนการนโยบาย

(ที่มา: วีระ หวังสัจจะโชค, 2555 ปรับปรุงจาก ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, 2548)

แผนภาพที่ 3: ชาวนาและการจัดสถาบันของนโยบายจำนำข้าว

(ที่มา วีระ หวังสัจจะโชค, 2556: 254)

ในงานของ วีระ หวังสัจจะโชค (2555) ได้กล่าวถึงการศึกษานโยบายสำคัญที่เข้าไปแทรกแซงกิจกรรมทางเศรษฐกิจสังคมของประชาชนในชนบท โดยในงานศึกษานี้มีวัตถุประสงค์ที่จะทำความเข้าใจการควบคุมของรัฐต่อสังคมชนบทผ่านนโยบายจำนำข้าว พบว่าข้อถกเถียงหลักของงานศึกษานี้คือ นโยบายจำนำข้าวไม่ได้ใช้เหตุผลทางเศรษฐกิจ (economic) แต่เป็นเหตุผลทาง “การเมือง” (politics) ในการเป็นเครื่องมือของรัฐในการจัดความสัมพันธ์เชิงสถาบัน¹ (institutional arrangement) กับสังคมชนบทในการควบคุมวิถีชีวิตของประชาชนให้ต้องพึ่งพิงกับรัฐ และสนับสนุนการ

¹ คำว่า “สถาบัน” (institution) หมายถึง รูปแบบความสัมพันธ์ของตัวแสดงต่าง ๆ ที่มีกฎระเบียบ และบรรทัดฐานเฉพาะ

คำว่า “รัฐ” (state) หมายถึง กลไกการใช้อำนาจต่าง ๆ ที่มีอำนาจการตัดสินใจรวมศูนย์และมีสายการบังคับบัญชา เช่น ระบบราชการ หน่วยงานระดับกรมในแต่ละจังหวัด เป็นต้น รัฐจึงมีลักษณะที่คงทนถาวร ในขณะที่รัฐบาลมีการเปลี่ยนแปลงไปตามที่มาของอำนาจ คำว่า “รัฐบาล” (government) หมายถึง กลไกหนึ่งในการปกครองที่ใช้ “อำนาจบริหาร”

ดำเนินนโยบายของรัฐบาล ตามแผนภาพที่ 2 และ 3 ชาวนาได้ปรับตัวเข้ามาเกี่ยวข้องกับ การเมืองผ่านการเป็นตัวแสดงของนโยบายที่เข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับกระบวนการ นโยบายจนออกมาเป็นแบบแผนความสัมพันธ์ที่ทำให้เส้นแบ่งระหว่างรัฐกับสังคมชนบทจางลง ด้วยกรอบของนโยบายจํานำข้าว

ประกอบกับงานของ Thanapan Laiprakobsup (2014) ที่กล่าวถึงบทบาทของนโยบายข้าวของประเทศไทยกับการสร้างประชานิยมในการเลือกตั้ง และงานของ ธนพันธ์ และคณะ (2560) ที่ศึกษาการเปลี่ยนแปลงในภาคเกษตรผ่านความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชาวนาที่มีปฏิสัมพันธ์กันในกระบวนการกำหนดนโยบายข้าวของไทย ทั้งในด้านของการถือครองที่ดิน บทบาทของโรงสี และการนํานโยบายไปปฏิสัมพันธ์ที่ นำมาสู่การปรับตัวอย่างเป็นพลวัตของชาวนา เพื่อให้สามารถได้รับประโยชน์ ลดภาระในทางปฏิบัติของนโยบาย และเป็นส่วนหนึ่งในกลไกต่อรองของกระบวนการนโยบายข้าวไทย ทำให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างระบบการเมืองและนโยบายข้าวของ ไทยที่ทำงานร่วมกันอย่างใกล้ชิด

4. แนวทางในการศึกษาเรื่องการปรับตัวของชาวนาไทยในอนาคต²

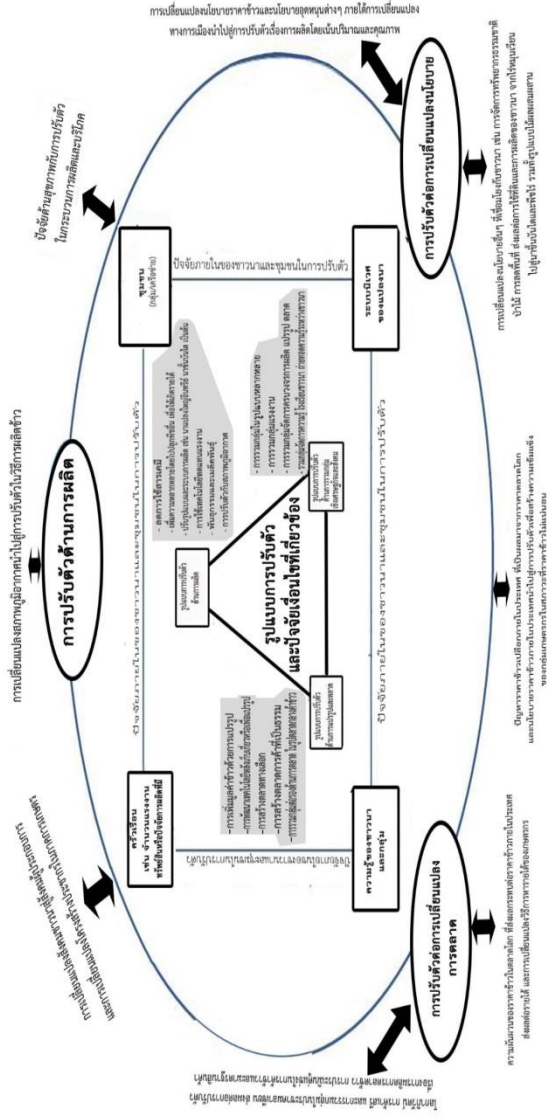
จากที่กล่าวมาข้างต้น ในงานวิจัยของ สุภา ใยเมือง และคณะ (2559) ได้สรุปภาพรวมของการปรับตัวของชาวนา ที่ใกล้ชิดกับอำนาจของกลไกตลาดและนโยบายของรัฐ โดยมีข้อค้นพบการปรับตัวของชาวนาตามแผนภาพที่ 4 การปรับตัวในระบบและกระบวนการผลิต การรวมกลุ่มรับจ้างแรงงานในชุมชน การปรับตัวไปสู่การผลิตข้าวคุณภาพและข้าวอินทรีย์ การปรับตัวเพื่อหนีไปหาความหลากหลายทาง พันธุ์กรรม พันธุ์ข้าวท้องถิ่น ด้วยปัจจัยจากข้อตกลงการค้าเสรีว่าด้วยทรัพย์สินทางปัญญา ซึ่งทำให้ชาวนาบางกลุ่มร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนหันมาให้ความสำคัญกับ

² ส่วนนี้ปรับปรุงมาจากงานวิจัยที่ผู้เขียน ได้เขียนร่วมกับสุภา ใยเมือง มณีนรัตน์ มิตรปราสาท และเกียรติศักดิ์ ยั่งยืน ในโครงการโครงการทบทวนความรู้และพัฒนาโจทย์เพื่อการปรับตัวของชาวนาไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงการผลิตและการตลาดข้าว (สกว.)

การมีบทบาทในการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์ข้าว และร่วมเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชน และสิทธิเกษตรกรในพื้นที่กรุงเทพมหานคร การปรับตัวไปสู่การแปรรูปข้าวเพื่อเพิ่มมูลค่า (value-added) ให้กับข้าวและสินค้าปลายทาง และการปรับตัวเพื่อสร้างการตลาดและการค้าที่เป็นธรรม หรือตลาดเชิงคุณค่า เพื่อสร้างความคิดใหม่ในกลุ่มชาวนาและผู้บริโภค

สอดคล้องกับตารางที่ 1 กล่าวถึงการปรับตัวของชาวนาที่มีเงื่อนไขแตกต่างกันในแต่ละภูมิภาค โดยการปรับตัวของชาวนาในแต่ละภูมิภาค อาจมีความแตกต่างกัน เนื่องจากเงื่อนไขของระบบนิเวศ ลักษณะการทำนา อาชีพหลักของเกษตรกร เช่น กรณีภาคใต้ การผลิตข้าวในภาคใต้ไม่ได้เป็นอาชีพหลัก โดยส่วนใหญ่ปลูกไว้กิน มีเพียงบางจังหวัดที่ปลูกข้าวไว้ขาย เช่น พัทลุง นครศรีธรรมราช เป็นต้น หรือภาคเหนือ ซึ่งมีพื้นที่ปลูกข้าวจำกัด แหล่งใหญ่จะอยู่ที่พะเยา เชียงราย เป็นหลัก หรือในภาคกลางที่เป็นพื้นที่ทำนาเข้มข้น ต้องการผลผลิตจำนวนมาก ก็จะมีปรับตัวในอีกวิถีหนึ่ง แตกต่างจากภาคอีสานที่มีข้าวคุณภาพเป็นผลผลิตหลัก แต่ไม่สามารถทำนาได้หลายรอบแบบในภาคกลาง เป็นต้น

แผนภาพที่ 4: รูปแบบการบริหารตัวของคนและปัจจัยเงื่อนไขที่เกี่ยวข้องในปัจจุบัน

(ที่มา: สุภา โยเมือง และคณะ, 2559: 218)

ตารางที่ 1: รูปแบบการปรับตัวที่หลากหลายของชาวนาในแต่ละภูมิภาค

เงื่อนไขการปรับตัว	ชาวนาภาคเหนือ	ชาวนาภาคกลาง	ชาวนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชาวนาภาคใต้
การเปลี่ยนแปลงการผลิต	<ul style="list-style-type: none"> - การรวมกลุ่มของเกษตรกรทำนาอินทรีย์ เพราะปัญหาในเรื่องต้นทุนการผลิตและปัญหาสุขภาพ - มีกลุ่มชาวนาทั่วไปรวมตัวกันทำนาแปลงใหญ่ตามนโยบายของรัฐบาล และวิถีการผลิตก็เปลี่ยนไปเหมือนชาวนาภาคกลาง คือ ไม่มียุ่งยากต้องเกี่ยวข้าวสดของโง้งสี - พื้นที่ไร่นาในเวียงรับมาทำนาขึ้นบันไดมกขึ้นและปรับไปปลูกพืชไร่ เช่น ข้าวโพด และพืชเมืองหนาวอื่น ๆ ฯลฯ - ในกลุ่มชาติพันธุ์ ความเชื่อเรื่อง 	<ul style="list-style-type: none"> - การใช้ปัจจัยการผลิตสำหรับ การผลิตข้าวอย่างเข้มข้น (rice cropping intensity) ไม่มีการพักดินและใช้สารเคมีเพื่อเร่งผลผลิต - ใช้เทคโนโลยีการ ผลิต เครื่องจักรกลการเกษตรทุกขั้นตอน เพื่อแก้ปัญหาขาดแคลนแรงงาน - เน้นการทำนาหว่านและนาโยน แทนนาดำเพื่อลดแรงงานและเพื่อความรวดเร็ว - แรงงานในภาคเกษตรเป็น ผู้สูงอายุ สะท้อนให้เห็นปัญหา ของโครงสร้างประชากรภาคเกษตร แต่มีการรวมกลุ่มแรงงาน 	<ul style="list-style-type: none"> - ใช้เทคโนโลยี เครื่องจักรกล การเกษตรเข้าในระบบการผลิต เพื่อแก้ปัญหาแรงงาน - เกิดการรวมกลุ่มปรับตัวทำนาอินทรีย์ และเชื่อมโยงทั้งการผลิตและการตลาด - การปรับตัวมาใช้พันธุ์ข้าวคุณภาพ ที่หลากหลาย และพัฒนาพันธุ์ท้องถิ่น รวมทั้งการจำหน่ายเมล็ดพันธุ์โดยชาวนา - รูปแบบการทำนา เปลี่ยนเป็นนาหว่าน แต่มีบางส่วนนำวิธีการทำนาดำเดี่ยว หรือ SRI มาใช้ - การใช้ที่ดิน การทำนาอินทรีย์ มีการปลูกพืชหลังนา สร้างความ 	<ul style="list-style-type: none"> - การเชื่อมโยงเรื่องความเชื่อ ความเคารพในแม่โพสพ หรือพื้นที่ของลุ่มน้ำเพื่อสร้างคุณค่าของการทำนา - การปรับตัวมาใช้พันธุ์ข้าวคุณภาพที่หลากหลาย และพัฒนาพันธุ์ท้องถิ่น ส่วนหนึ่งเป็นการปรับตัวจากสภาพภูมิอากาศ และระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไป - การรวมกลุ่มของเกษตรกรปรับเปลี่ยนเป็นการทำนาอินทรีย์ - ในพื้นที่จังหวัดสงขลา คนหันมาทำนากันมากขึ้น - มีพื้นที่ปลูกข้าวไร่ ซึ่งมีคนสนใจปลูกข้าวไร่

เงื่อนไขการปรับตัว	ชานานภาคเหนือ	ชานานภาคกลาง	ชานานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชานานภาคใต้
	<p>ข้าวที่ถือว่าข้าวเป็นใหญ่ ครีทธา ข้าวมากกว่าเงิน แม้ว่าจะเสื่อมคลาของไม่บ้าง แต่ก็ยังดำรงอยู่</p> <ul style="list-style-type: none"> - ผลผลิตข้าวดีขึ้น เม็ดลีบน้อยลง ทำให้ได้ข้าวเต็มที ขณะเดียวกัน คนกินข้าวในชุมชนน้อยลง เนื่องจากคนส่วนหนึ่งไปอยู่นอกชุมชน ทำให้ข้าวเหลือ แตกต่างจากอดีตที่ข้าวไม่พอกิน ที่เหลือ บางส่วนจึงขายแต่ก็ขายในพื้นที่ - กลุ่มชาติพันธุ์เดิมมีความเชื่อว่าไม่ขายข้าว จะขายบ้างก็เล็กน้อย ปัจจุบัน มีความเห็นว่าปลูกข้าวขายไม่คุ้ม ทำอย่างอื่นดีกว่า จึงปลูกไว้แค่พอกิน แต่บางพื้นที่โดยเฉพาะที่มีพื้นที่ราบ 	<p>รับจ้างในชุมชน</p> <ul style="list-style-type: none"> - รับจ้างในชุมชนหรือนอกชุมชน หรือรับงานมาทำที่บ้าน เป็นแรงงานนอกกระบบ เพื่อให้มีรายได้ประจำ - ปัญหาในเรื่องการจัดกรน้ำ และการบริหาร งาน ของ ชลประทาน ทำให้ชาวนาต้องมีการเรียกร้องมากขึ้น เนื่องจากชาวนาต้องเผชิญกับปัญหาทั้งแล้งและท่วม - ลดต้นทุนการผลิต เมื่อราคาข้าวถูกลง และปรับเปลี่ยนพื้นที่ปลูกข้าวไปปลูกผัก ทำนาบัวเลี้ยงกุ้ง (ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมให้กับนาข้าว) ฯลฯ - มีความพยายามปรับเปลี่ยนมา 	<p>หลากหลายของผลผลิตนอกจากข้าว</p> <ul style="list-style-type: none"> - แร่งานในภาคเกษตรเป็นผู้สูงอายุ สะท้อนให้เห็นปัญหาของโครงสร้างประชากรภาคเกษตร และมีการรวมกลุ่มแรงงานรับจ้างในชุมชน - การปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศเปลี่ยนแปลง ที่ส่งผลกระทบต่อทั้งเรื่องแหล่งน้ำ โรคและแมลง ส่วนหนึ่งได้ใช้งานศึกษาเรื่องพันธุ์ข้าวเข้ามาแก้ปัญหา - แร่งานบางบางส่วนมีการเคลื่อนย้ายกลับมาจากการทำงาน “ในเมือง” มาเป็นแรงงานใน “ภาคเกษตร” ซึ่งราคาข้าวสูง แต่ขณะเดียวกันก็ 	<p>ปัจจัยหนึ่งมาจากจากราคายางพาราตกต่ำรูปแบบการปลูกข้าวในสวนยาง ในช่วงยังมีอายุ 1-3 ปี จึงเกิดขึ้น</p> <ul style="list-style-type: none"> - การปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศเปลี่ยนแปลง ที่ส่งผลกระทบต่อทั้งเรื่องแหล่งน้ำ โรคและแมลง

เงื่อนไขการปรับตัว	ชวามภาคเหนือ	ชวามภาคกลาง	ชวามภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชวามภาคใต้
	<p>ขนาดใหญ่ เริ่มปลูกขาย</p> <ul style="list-style-type: none"> - ในพื้นที่ราบ กระบวนการผลิตในพื้นที่มีความหลากหลาย ไม่เฉพาะปลูกข้าวอย่างเดียว พื้นที่บางส่วนนำมาปลูกผัก เลี้ยงปลา ฯลฯ - รูปแบบการทำนามีทั้งนาหว่าน นาโยน - มีการอนุรักษ์และปรับปรุงพันธุ์ข้าว โดยชาวนา และงานวิจัยปรับปรุงพันธุ์ของนักวิชาการในมหาวิทยาลัยในภาคเหนือ - เกิดกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่หันมาสนใจภาคเกษตรและใช้ social media ในการหาความรู้ และสื่อสารกับผู้บริโภค - การปรับตัวต่อสภาพภูมิอากาศ 	<p>ทำนาอินทรีย์ และปลูกพืชหลากหลายมากขึ้น รวมทั้งการรวมกลุ่มเพื่อจัดการผลผลิตร่วมกัน</p> <ul style="list-style-type: none"> - มีกลุ่มอนุรักษ์และปรับปรุงพันธุ์ของชาวนา และผลิตข้าวพื้นบ้านจำหน่าย - ชาวนาโดยส่วนใหญ่มีที่ดินน้อย และต้องเช่าทำ ขณะเดียวกันหนี้สินก็เป็นปัญหาของชาวนาและผู้คนที่ไปกู้ยืมเงินมาซื้อที่ดินมากขึ้น - คนรุ่นใหม่มีเพิ่มขึ้น และทำให้การทำนาไม่ทำนาอินทรีย์ และจัดการผลผลิตเองมากขึ้น 	<p>มีการเคลื่อนย้ายแรงงานออกไปทำงานต่างถิ่น โดยเฉพาะคนในวัยแรงงาน</p> <ul style="list-style-type: none"> - มีงานวิจัยที่สนับสนุนเรื่องการพัฒนาเทคโนโลยีโดยชาวนาเพื่อสร้างศักยภาพของชาวนา ทำให้ชาวนาตื่นตัวเรื่องการค้าต้นเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับพื้นที่ของตนเอง 	

เงื่อนไขการปรับตัว	ชวามนภาคเหนือ	ชวามนภาคกลาง	ชวามนภาคเหนือ	ชวามนภาคใต้
	เปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อทั้งเรื่องแหล่งน้ำ ไรศและแหล่ง	- ในช่วงราคาข้าวสูง เน้นการผลิตเพื่อขายเป็นหลัก - ในช่วงราคาข้าวตกต่ำ ทำให้ต้องหารายได้ช่องทางอื่น นอกเหนือจากการทำนา เช่น รับจ้าง ปรับพื้นที่ทำนาไปปลูกพืชชนิดอื่น เป็นต้น - การลดต้นทุนการผลิต เพื่อจัดการกับปัญหาหนี้สิน - เกิดโรคงูสุมชุมชน และการรวมกลุ่มทำกรตลาดในชุมชน เพื่อเป็นภูมิคุ้มกันในช่วงราคาข้าวผันผวน	- เกิดการสร้างตลาดนัด ตลาดเขียว ของผลผลิตอินทรีย์ทั้งในระดับจังหวัด อำเภอ ตำบล หรือในชุมชน เพื่อป้องกันปัญหาการรับซื้อข้าวที่ไม่เป็นธรรม - สำหรับข้าวอินทรีย์ มีการรวมกลุ่มขายเอง หรือขายผ่านสหกรณ์เกษตรอินทรีย์ เพราะหากขายผ่านพ่อค้าคนกลาง อาจจะมีการเอาไปปนกับข้าวเคมีและกลับมามาขายในราคาที่เหมาะสมคนเดียวกัน	- ชวามนและเกษตรกรส่วนใหญ่ยังยึดมั่นและไม่ยอมให้ที่ดินเปลี่ยนมือ เพราะต้องการทำการเกษตรในที่ดินของตนเอง - การสร้างแบรนด์สินค้าของข้าวภาคใต้ เช่น ข้าวสังข์หยดพัทลุง - มีการเพิ่มมูลค่าข้าว โดยให้ความสำคัญของฤดูกาลเก็บเกี่ยวหรือการแปรรูปเป็นขนมและอื่น ๆ - การใช้ Social Network ในการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการทำเกษตรและการตลาด - การปรับตัวแบบวิถีชีวิตปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

เงื่อนไขการปรับตัว	ชวามภาคเหนือ	ชวามภาคกลาง	ชวามภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชวามภาคใต้
	ในกรณีเกษตรกรรุ่นใหม่	สังคม" มากขึ้น และมีกิจกรรมตัวเป็นเครือช่ายกับกลุ่มผู้ประกอบการอื่น ๆ เช่น โรงแรมหรือมหาลัย ฯลฯ -เกิดรูปแบบตลาดหลากหลาย เช่น ตลาดนัดสีเขียว ตลาดหน้าหน่วยงาน ตลาดส่งตรงผู้บริโภค เช่น กลุ่มยูทูปินโตข้าว และพยายามสร้างตลาดในชุมชน ฯลฯ - มีกิจกรรมตัวกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนต่าง ๆ เพื่อจัดการผลิต	พื้นที่ซึ่งอาศัย และข้าวพื้นบ้าน ทำให้ช่องทางตลาดมีได้หลากหลาย - ปรับตัวสู่การแปรรูปข้าวมากขึ้น เมื่อมีฐานพันธุมกรรมข้าวพื้นบ้าน ซึ่งมีคุณสมบัติแตกต่างจากข้าวหอมมะลิ - เกิดการเปลี่ยนแปลงเจ้าของที่ดิน และชวามกลายเป็นเพียง "ผู้รับจ้างทำนา"	
การเปลี่ยนแปลงทางนโยบาย	- ชวามในพื้นที่ราบมีรายได้มากขึ้นและหันกลับมาทำการเกษตรเพราะนโยบายช่วยเหลือจากภาครัฐ ทั้งประกันราคาและจำ-			

เงื่อนไขการปรับตัว	ชวามนภาคเหนือ	ชวามนภาคกลาง	ชวามนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	ชวามนภาคใต้
<p>นำข้าว</p> <ul style="list-style-type: none"> - การร่วมมือกับแนวนโยบายขนาดใหญ่ เพื่อลดความเสี่ยงในการทำเกษตรกรรม แต่ยังคงมีความไม่ไว้ใจในการบริหารงานของรัฐบาลและประโยชน์ที่ชวามนจะได้รับ - กลุ่มชาติพันธุ์เข้าไม่ถึงนโยบายรัฐ ด้อยข้อจำกัดทางกายภาพ - ปรับตัวกับนโยบายที่ส่งผลต่อความไม่มั่นคงในพื้นที่ทำกิน 	<ul style="list-style-type: none"> - ในช่วงนโยบายจำนำข้าว เน้นการผลิตแบบปริมาณเป็นหลัก และขยายพื้นที่ทำนา ชวามนมีรายได้มากขึ้น - การรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายในการติดตามนโยบายของภาครัฐ และการต่อสู้ต่อรองในกรณีนโยบายเกิดปัญหา - การเข้ามา มีบทบาททางการเมือง ทั้งการชุมนุมประท้วงในพื้นที่ และร่วมชุมนุมใหญ่ในกรุงเทพฯ - พังพาราคาข้าวที่มีเสถียรภาพ - จากนโยบายรัฐบาล เมื่อไม่มีจำนำข้าว ทำให้ชวามนหลายส่วนไม่พอใจอย่างมาก - ชวามนบางส่วนไม่เห็นด้วยกับ 	<ul style="list-style-type: none"> - ในช่วงที่มีนโยบายจำนำข้าว ทำให้การผลิตข้าวมีรายได้ลดลง และหันไปทำข้าว เคมี่เพิ่มขึ้นจำนวนมาก - ในช่วงที่ไม่มีนโยบายจำนำข้าว ทำให้รูปแบบการผลิตข้าวหันกลับมาเน้นในเรื่องข้าวคุณภาพมากขึ้น - ชวามนตื่นตัวทางการเมือง อย่างมาก ในช่วงที่มีปัญหา นโยบายราคาข้าว - ชวามนไม่สามารถดำเนินตามนโยบายลดพื้นที่การเกษตรได้ เพราะการทำนาเป็นวิถีชีวิต ไม่ใช่จะสามารถเลิกแล้วไปทำอย่างอื่นได้ตามความต้องการของรัฐบาล 	<ul style="list-style-type: none"> - ไม่ได้รับผลกระทบจากนโยบายจำนำข้าวมากนัก เพราะไม่ใช้พื้นที่เพาะปลูกข้าวแบบเข้มข้น (rice cropping intensity) - ปัญหาทางการเมืองในเรื่องประกันราคาและจำนำข้าว กับ การทวงสิทธิ์ของนักรบการเมือง 	

เงื่อนไขการ ปรับตัว	ชวามภาคเหนือ	ชวามภาคกลาง	ชวามภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ	ชวามภาคใต้
		นโยบายขนาดใหญ่ เพราะ เปิดช่องให้นายทุนเข้ามามากขึ้น - ชวามภาคต้องการใช้กองทุนของ รัฐ แต่ยังมีปัญหาในการเข้าถึง		

(ที่มา สุภา โยเมือง และคณะ, 2559: 222-227)

5. บทสรุป: โจทย์เรื่องการปรับตัวของชาวนา

จากการสำรวจกรอบการศึกษาทั้งในระดับทฤษฎีสากลที่มองการปรับตัวของชาวนาจากระดับการอธิบายแบบโครงสร้าง วัฒนธรรม และตัวแสดง มาสู่คำอธิบายการปรับตัวของชาวนาไทยจากยุคดั้งเดิมที่มองชาวนาและสังคมเกษตรกรรมว่าอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ มาสู่การศึกษาการลุกขึ้นสู้ของชาวนาในกรอบของ Marxism และการปรับตัวของชาวนาแบบสำนักวัฒนธรรมชุมชน จนมาสู่งานยุคปัจจุบันที่พยายามอธิบายชาวนาในบริบทของโลกาภิวัตน์ที่เข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง และชาวนานิรฐานะตัวแสดงทางนโยบายที่มีปฏิสัมพันธ์กับตัวแสดงเอกชนและภาครัฐ และเป็นตัวแสดงทางการเมืองในนโยบายข้าว ทำให้เห็นว่าชาวนามีการปรับตัวพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ดังนั้น โจทย์ในการศึกษาการปรับตัวของชาวนาภายใต้กรอบเศรษฐกิจการเมือง ในอนาคต อาจจะสรุปออกมาเป็น 5 โจทย์สำคัญดังนี้

1. ควรมีการศึกษาวิจัยแบบครบวงจร ทั้งจากกระบวนการผลิตและการตลาดตลอดห่วงโซ่ จากผู้ผลิตถึงผู้บริโภค เพิ่มแนวการศึกษาเกี่ยวกับนิเวศเกษตรกรรม (Agroecology) ระบบเกษตรอินทรีย์ เกษตรยั่งยืน เป็นต้น
2. การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจข้าวในบริบทโลกาภิวัตน์ในตลาดข้าว และผลทางเศรษฐกิจข้าวหลังจากการเกิดประชาคมอาเซียน โครงสร้างการตลาดข้าวไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และชาวนาต้องปรับตัวอย่างไรต่อการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว รวมถึงเงื่อนไขที่เกิดขึ้นจากการค้าระหว่างประเทศที่ส่งผลต่อการผลิตข้าวของชาวนา
3. ศึกษาบทบาทของภาครัฐว่าจะเข้าไปแทรกแซงระบบเศรษฐกิจข้าวในลักษณะใด ประกอบกับปัญหาทางการเมืองในระดับประเทศส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายข้าวของภาครัฐที่กระทบต่อชาวนาโดยตรง เช่น จำนำข้าว ประกันราคาข้าว และประชารัฐด้านสินค้าเกษตร เป็นต้น ชาวนาจะปรับตัวอย่างไร

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดองค์กรของชาวนา เพื่อเป็นภูมิคุ้มกันความเสี่ยง ภายใต้เงื่อนไขความไม่แน่นอนของราคาข้าว ทั้งตลาดโลกและตลาดภายในประเทศ

การศึกษาเกี่ยวกับ “สวัสดิการและหลักประกัน” ของชาวนา ในการมองชาวนาว่าเป็นวิถีชีวิตที่มีความสลับซับซ้อนเช่นเดียวกับแรงงานในอุตสาหกรรมและเมืองหลวง ในที่นี้อาจนำไปสู่การมองเรื่องของรัฐสวัสดิการภาคเกษตร (agricultural welfare state) ด้วย

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- กาญจนา แก้วเทพ. (2527). *จิตสำนึกของชาวนา: ทฤษฎีและแนวทฤษฎีวิเคราะห์แบบ เศรษฐศาสตร์การเมือง*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. (2530). *บทวิเคราะห์สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย: เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยชาวนาสสมัยใหม่*. กรุงเทพฯ: โครงการหนังสือ เล่ม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2542). "การต่อสู้ของชาวนาไทย ปี 2516-2519: สหพันธ์ชาวนา ชาวไร่แห่งประเทศไทย". ใน *เส้นทางชาวนาไทย: รำลึก 25 ปี สหพันธ์ ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- กรีนวูด, เดวิด เจ. (2554). *เศรษฐกิจการเมืองของชาวนา*. มงคลเลิศ ดำเนินนินทร์ (แปล). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2527). *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ. (2541). *ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. (2548). *การเมืองเรื่องข้าว ภายใต้อำนาจรัฐทุนผูกขาด*. กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เดวิด บรูซ จอห์นสัน. (2530). *สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2523-2473*. พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคณะ (แปล). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธนพันธ์ ไส้ประกอบทรัพย์ และคณะ. (2560). *รัฐ ชาวนา การเปลี่ยนแปลงในภาค การเกษตร และการกำหนดนโยบายข้าว: รวมบทความจากประสบการณ์ จากห้องวิจัยและการวิจัยภาคสนาม*. กรุงเทพฯ: ภาควิชาการปกครอง คณะ รัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- นิพนธ์ พัวพงศกร. (2556). “บทที่ 7: ผลกระทบจากนโยบายแทรกแซงราคาข้าวของ
รัฐ”. ใน รายงานฉบับสมบูรณั์ โครงการยุทธศาสตร์ข้าวไทย การวิจัยพัฒนา
ข้าวไทยและการมองไปข้างหน้า. กรุงเทพฯ: โครงการการเฝ้ามองนโยบาย
เกษตรไทย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ประภาส ปันตบแต่ง. (2542). “การต่อสู้ของชาวนาไทย ปี 2475-2516”. ใน *เส้นทาง
ชาวนาไทย: รำลึก 25 ปี สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย*. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ประเวศ วะสี. (2531). *แนวคิดและยุทธศาสตร์สังคมสมานภาพและวิชา*. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- วีระ หวังสัจจะโชค. (2555). “การควบคุมของรัฐต่อสังคมชนบทผ่านนโยบายจำนำข้าว:
ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและสังคม กับกรณีศึกษาอำเภอบางระกำ จังหวัด
พิษณุโลก”. *วารสารสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร*, 9 (1): 172-206.
- _____. (2556). *การจัดสถาบันของนโยบายจำนำข้าว*. คุษฎีนิพนธ์หลักสูตร
รัฐศาสตรุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชารัฐศาสตร์, คณะรัฐศาสตร์, จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.
- สุธี ประศาสน์เศรษฐ และคณะ. (2544). *เศรษฐกิจ-เศรษฐศาสตร์ทางเลือก*. กรุงเทพฯ:
คณะกรรมการดำเนินงานฉลอง 100 ปี ชาตกาล นายปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษ
อาวุโส.
- สุภา ไยเมือง และคณะ. (2559). *โครงการทบทวนความรู้และพัฒนาโจทย์เพื่อการ
ปรับตัวของชาวนาไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงการผลิตและการตลาดข้าว*.
กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย (สกว.).
- สมพร อิศวิลานนท์. (2553). *ข้าวไทย: การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตและช่องทาง
การกระจาย*. กรุงเทพฯ: ชุดโครงการการเฝ้ามองนโยบายเกษตรไทย
สถาบันคลังสมองของชาติ.
- อดิน รพีพัฒน์. (2548). *ระบบอุปถัมภ์กับการพัฒนาสังคม : ด้านหนึ่งในการ
เปลี่ยนแปลงสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ และคณะ. (2558). *โครงการความเปลี่ยนแปลง "ชนบท" ในสังคมไทย : ประชาธิปไตยบนความเคลื่อนไหว*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อัมมาร์ สยามวาลา. (2522). *ข้าวในเศรษฐกิจไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

อัมมาร สยามวาลา และวิโรจน์ ณ ระนอง. (2533). *ประมวลความรู้เรื่องข้าว*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2559). *ลืมตาอ้าปาก จาก "ชาวนา" สู่ "ผู้ประกอบการ"*. กรุงเทพฯ: มติชน.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Chatterjee, P. (2008). "Peasant Cultures of the Twenty: First Century". *Journal of Inter-Asia Cultural Studies*, 9 (1): 116-126.

Embree, J. F. (1950). "Thailand: A Loosely Structured Social System". *American Anthropologist*, 52 (2): 181-193.

Hall, P. A. and Rosemary C. R. T. (1996). "Political Science and the Three New Institutionalisms". *Political Studies*, 44 (5): 936-957.

Keyes, C. (1976). "Local Leadership in Rural Thailand". In Clark Neher (ed.). *Modern Thai Politics*. Cambridge: Schenkman.

Laiprakobsup, T. (2014). "Populism and Agricultural Trade in Developing Countries: A Case Study of Thailand's Rice-Pledging Scheme". *International Review of Public Administration*, 19 (4): 380-394.

Moore, B. (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Massachusetts: Beacon.

- Nishizaki, Y. (2014). "Peasants and the Redshirt Movement in Thailand: Some Dissenting Voice". *The Journal of Peasant Studies*. 41 (1): 1-28.
- Pongsawat, P. (2001). "Political Economy of Agrarian Transformation and Peasant Movements in Contemporary Thailand: A Critical Observation". *Journal of Social Science*, 32 (2): 1-73.
- Popkin, S. L. (1979). *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam*. Berkeley: University of California.
- Reynolds, C. and Lisa H. (1982). "Marxism in Thai Historical Studies". *Journal of Asian Studies*, 43 (1): 77-104.
- Scott, J. C. (1977). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University.
- _____. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University.
- Walker, A. (2012). *Thailand's Political Peasants: Power in the Modern Rural Economy*. Wisconsin: University of Wisconsin.